

raklarının en önemli problemi olan bataklık bölgelerini ziraata açmak için faaliyet gösterdi. Yıllık mahsulü 5 milyon dirhem tutan bir araziye ekilebilir hale getirdi (Belâzûrî, *Fütûh*, s. 411). Ayrıca Irak'a vali tayin ettiği Ziyâd da bu işlere büyük önem verdi; taşkınları önlemek için bentler, sulama amacıyla kanallar ve üzerlerine köprüler yaptırdı. Emevîler'in mühendisi olarak tanınan I. Yezîd, Dimaşk'ın Gûta bölgesinde kendi adıyla bilinen kanalı (Nehrü Yezîd) açtırdı. Böylece Gûta'nın az bir kısmı sulanabilirken bu kanal sayesinde verimli arazinin tamamı sulanır hale geldi. Meşhur Emevî valisi Haccâc da pek çok kanal açtırmış, ayrıca tarımın gerilememesi için şehirler göçü yasaklayarak kırsal kesimden gelenleri geri dönmeye mecbur etmiştir (İbnü'l-Esîr, V, 465).

Hişâm b. Abdülmelik zamanında başşehirden geçen Berada nehrinin kollarının sayısı on üçün üzerinde idi. Onun Irak valisi Hâlid b. Abdullah el-Kasrî sulama işlerine büyük para harcayarak çeşitli kanalları açtırdı ve barajlar, köprüler yaptırdı. Bu gibi faaliyetlerin birçoğunda meşhur mühendis Hassan en-Nabatî'nin katkılarında faydalanılmıştır (Belâzûrî, *Fütûh*, s. 411). Mısır'ın Nil nehrine dayalı sulamacılığına da gereken önem verilmiş, ayrıca nehir üzerinde yeni bir mikyas yaptırılmıştır (bk. MİKÿÂSÜ'n-NİL). J. Sauvaget ve O. Grabar, Emevî halifelerinin Bâdiyetüşşâm'da inşa ettirdikleri kasır ve sarayların da ziraî üretimi artırma işlevi gördüğünü ileri sürmüş ve bu yapıların etrafında görülen kanalları, su arklarını ve sarnıçları delil göstermişlerdir (bk. Necde Hammâs, *eş-Şâm fî şadri'l-İslâm*, s. 326).

BİBLİYOGRAFYA:

Hasan-ı Basrî, *Risâle fi'l-kader* (nşr. M. Amâre, *Resâ'ilü'l-'adl ve't-tevhîd I* içinde), Kahire 1971, s. 81-93; Vâsil b. Atâ, *Huḫbe: Wâsil Ibn 'Atâ als Prediger und Theologe* (nşr. H. Daiber), Leiden 1988, s. 22-36; Ebü Yûsuf, *el-Harâc*, Kahire 1346, s. 49, 160; İbn Sa'd, *et-Ṭabaḳât*, I-IX, tür.yer.; İbn Ebü Şeybe, *el-Muşannef* (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hûtî), Beyrut 1409/1989, V, 14; Halîfe b. Hayyât, *et-Târîḫ* (Zekkâr), s. 203-409; Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, I-IV, tür.yer.; Zübeyr b. Bekkâr, *Aḫbârü'l-muavaffakiyyât*, Bağdad 1972, s. 331-333; Belâzûrî, *Ensâb*, I-IV, tür.yer.; a.mlf., *Fütûh* (nşr. A. Enis), Beyrut 1987, s. 380 vd., 411, 413, 627; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif* (Ukkâşe), tür.yer.; a.mlf., *el-İmâme ve's-siyâse*, Beyrut, ts.; Dîneverî, *el-Aḫbârü't-tvâl*, s. 288, 295-366; Ya'kûbî, *Târîḫ*, II, 216-338; Taberî, *Târîḫ* (Ebü'l-Fazl), II; V-VII; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb* (Abdülhamîd), III, 20-270; Sirâfî, *Aḫbârü'n-naḫviyyîne'l-Başriyyîn* (nşr. F. Krenkow), Beyrut 1936; Ebü't-Tayyib el-Lugavî, *Merâtibü'n-naḫviyyîn*, Kahire, ts.; Ebü

Bekir ez-Zübeydî, *Ṭabaḳâtü'n-naḫviyyîn ve'l-lugaviyyîn*, Kahire 1954; İbn Cülcül, *Ṭabaḳâtü'l-eḫbbâ*, Kahire 1955; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, Riyad 1966; Dâni, *Kitâbü'n-naḫḫ*, İstanbul 1932; Mâverdî, *el-Aḫkâmü's-sultâniyye*, Kahire 1973, s. 124; Hatib el-Bağdâdî, *Takvîdül-ilm*, Dimaşk 1949; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III-V; İbnü'l-Kiftî, *İḫbârü'l-'ulemâ*, Kahire 1326; a.mlf., *İnbâhü'r-ruvât*, I-IV, tür.yer.; İbnü't-Tiktakâ, *el-Faḫrî*, s. 103-149; İbn Ebü Usaybia, *'Uyünül-enbâ*, Kahire 1882; İbn Hallikân, *Vefeyât*, I-VIII, tür.yer.; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, I-IV, tür.yer.; a.mlf., *A'lâmü'n-nübela'*, I-XXIII, tür.yer.; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, III; VIII-X; İbn Haldûn, *el-İber*, III, 4-168; a.mlf., *Muḫaddime*, I, 364-365, 372-374; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, I-II; Makrîzî, *el-Hiṭâ*, I, 98; Süyûtî, *Buḡyetü'l-vu'ât*, Kahire 1326; a.mlf., *Târîḫü'l-hulefâ*, s. 194-259; İbnü'l-Murtazâ, *Ṭabaḳâtü'l-Mu'tezile*, s. 54-55, 58-59; Mücâhid b. Cebr, *Tefsîr* (nşr. Abdurrahman et-Tâhir), Doha 1978; Taşköprizâde, *Mevzûâtü'l-ülâm*, İstanbul 1313; *Keşfü'z-ẓunûn*, I-II; *Hediyetü'l-'ârifîn*, I-II; Ahmed Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ*, İstanbul 1331, I, 620, 627; H. Lammens, *Etudes sur le regne du calife Omeyyade Moawia*, Leipzig 1908; a.mlf., *Etudes sur le siècle des Omeyyades*, Beyrut 1930; a.mlf., "Mervan I", *İA*, VII, 777-778; a.mlf., "Mu'âviye", a.e., VIII, 438-444; C. Zeydân, *Medeniyet-i İslâmiyye*, I-II, 3-32; III; Ahmed Emin, *Fecrü'l-İslâm*, Kahire 1945; Abdülazîz ed-Dürî, *el-'Aşrû'l-'Abbâsiyyü'l-evvel*, Bağdad 1945; a.mlf., *İlk Dönem İslâm Tarihi* (trc. Hayrettin Yücesoy), İstanbul 1991; C. Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi* (trc. Neşet Çağatay), Ankara 1954, s. 57-58; a.mlf., *Târîḫü'l-edebî'l-'Arabî* (trc. Abdülhalîm en-Necâr), Kahire 1959; Kehhâle, *Mu'cemül-mu'el-lifîn*, I-XV, tür.yer.; a.mlf., *'Ulâmü'l-baḫte fi'l-'uşârî'l-İslâmiyye*, Dimaşk 1972; T. J. De Boer, *İslâm'da Felsefe Tarihi* (trc. Yaşar Kutluay), Ankara 1960, s. 3-47; Sezgin, *GAS*, I-IX, tür.yer.; M. Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessîrîn*, Kahire 1961; J. Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu* (trc. Fikret İşıltan), Ankara 1963; a.mlf., *İslâmiyetin İlk Devrinde Dînî-Siyâsî Muhalefet Partileri* (trc. Fikret İşıltan), Ankara 1989; M. Hamîdullah, *Kur'an-ı Kerîm Tarihi* (trc. M. Sait Mutlu), İstanbul 1965, s. 42-64; a.mlf., *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Hemmam b. Münebbih* (trc. Kemâl Kuşçu), İstanbul 1967; Ali Hasan Abdülkâdir, *Naẓratün 'âmme fi târîḫi'l-fikhi'l-İslâmî*, Kahire 1965, s. 106-190; Seyyid Abdülazîz Sâlim, *et-Târîḫ ve'l-mu'errîḫüne'l-'Arab*, İskenderiye 1967; a.mlf., *Târîḫü'd-devleti'l-'Arabiyye*, Beyrut 1986; Şevkî Dayf, *el-Medârisü'n-naḫviyye*, Kahire 1968; a.mlf., *Târîḫü'l-edebî'l-'Arabî*, Kahire, ts., I-II; Ziriklî, *el-A'lâm*, I-X, tür.yer.; Selâhaddin el-Müneccid, *Mu'cemü Bent Ümeyye*, Beyrut 1970; a.mlf., *Mu'cemül-mu'errîḫüne'd-Dimaşkiyyîn*, Beyrut 1978; M. Hudarî Bek, *Târîḫü'l-teşrî'i'l-İslâmî*, Kahire 1970; a.mlf., *Muḫâdarât* (Emeviyye), II, 22-226; Abdullah Mahmûd eş-Şehhâte, *Târîḫü'l-Kur'an ve't-tefsîr*, Kahire 1392/1972, s. 1-112; Abdüllemîr Deksen, *el-Hilâfetü'l-Emeviyye*, Beyrut 1974; Hâşim Cemîl Abdullah, *Fıḫhu Sa'îd b. Müseyyeb*, Bağdad 1974; M. Esat Kılıçer, *İslâm Fıkında Rey Taraftarları*, Ankara 1975; Ahmed Çelebi, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi* (trc. Ali

Yardım), İstanbul 1976; Talat Koçyigit, *Hadis Tarihi*, Ankara 1977, s. 9-214; B. Lewis, *Tarih-te Araplar* (trc. Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul 1979; Necde Hammâs, *el-İdâre fi'l-'aşrî'l-Ümevî*, Dimaşk 1980; a.mlf., *eş-Şâm fî şadri'l-İslâm*, Dimaşk 1987; Hitti, *İslâm Tarihi*, II, 301-441; R. Mantran, *İslâmın Yayılış Tarihi* (trc. İsmet Kayaoğlu), Ankara 1981, s. 116; İsmail Yiğit, *Emeviler Devrinde İlmî Hareket* (doktora tezi, 1981), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; M. Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri* (trc. Ethem Ruhi Fiğlalı), Ankara 1981, s. 1-183; Abdülmün'im Mâcid, *et-Târîḫü's-siyâsî li'd-devleti'l-'Arabiyye*, Kahire 1982, II, tür.yer.; a.mlf., *el-Hicâz ve'd-devletü'l-İslâmiyye*, Beyrut 1983; Abdüşşâfi M. Abdülâtîf, *el-'Âlemü'l-İslâmî fi'l-'aşrî'l-Ümevî*, Kahire 1984; Hasan İbrâhim, *İslâm Tarihi*, II, 251; İbrâhim Beydûn, *ed-Devletü'l-Ümeviyye ve'l-mu'âraza*, Beyrut 1985; Yûsuf el-Uş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, Dimaşk 1985; G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi* (trc. Fikret İşıltan), Ankara 1986; Hüseyin Atvân, *el-Fıraḫü'l-İslâmiyye*, Beyrut 1986; a.mlf., *ed-Dâvetü'l-'Abbâsiyye*, Beyrut, ts.; Nayif Ma'ruf, *el-Havâric fi'l-'aşrî'l-Ümevî*, Beyrut 1987; Mahmûd Mikdâd, *el-Mevâlî ve nizamü'l-velâ*, Dimaşk 1989, s. 130-328; Hayreddin Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi*, İstanbul 1989, s. 161-168; Ziyaeddin Reyyis, *İslâm'da Siyâsî Düşünce Tarihi* (trc. Ahmet Sarıkaya), İstanbul 1990; Mustafa Nevin Abdülhâlik, *İslâm Siyâsî Düşüncesinde Muhalefet* (trc. Vecdi Akyüz), İstanbul 1990; İrfan Aycan, *Mu'âviye b. Ebî Süfyan*, Ankara 1990; a.mlf. — İbrahim Sarıçam, *Emeviler*, Ankara 1993; Vecdi Akyüz, *Hilâfetin Saltanata Dönüşmesi*, İstanbul 1991; Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, I, 160-175, 189-232; İbrâhim el-Ebyârî, *Mu'âviye*, Kahire, ts.; K. W. Zettersteen, "Abdülmelik", *İA*, I, 95-97; a.mlf., "Hişâm", a.e., V/1, s. 540; a.mlf., "Ömer", a.e., IX, 462-465; G. Levi Della Vida, "Emeviler", a.e., IV, 241-248; T. W. Arnold, "Halife", a.e., V/1, s. 148-155; Hakkı Dursun Yıldız, "Velid I", a.e., XIII, 292-297; a.mlf., "Yezîd b. Abdülmelik", a.e., XIII, 409-411; a.mlf., "Yezîd b. Mu'âviye", a.e., XIII, 411-413; a.mlf., "Abdülmelik b. Mervân", *DİA*, I, 266-270. İSMAİL YİĞİT

F) Sanat. Emevî hânedanının hâkimiyeti altında doğan ve gelişen Emevî sanatı, her şeyden önce İslâm sanatının esaslarının tesbit edilip temellerinin atıldığı devri temsil eder. Mimari ve diğer sanat kolalarında ana formların ortaya çıkması, kaidelerin tesbit edilmesi ve ana semaların belirlenmeye başlaması bu döneme rastlamaktadır. Emevî sanatı, sınırlı bir teşekkül süresi içinde kaldığı ve hâkim olduğu bölgelerin İslâm öncesi kültürleriyle yakın temas halinde bulunduğu için daha sonra tam anlamıyla şahsiyet kazanacak olan İslâm sanatından değişik bazı özellikler göstermektedir. Bilhassa ihtişam ve zenginliğin ortaya konulduğu mimari tezeynatı hemen fark edilen bu durum, Emevî hükümdarları

rının, İslâm öncesi medeniyetlerin ve Hristiyanlığın bıraktığı eserlere karşı İslâm düşünce ve sanatını hâkim kılmaya arzularının sonucudur. Emevîler'den önce, yalnız dinî görevlerin ifa edilmesine ve tabiat şartlarına karşı günlük hayatın sürdürülmesine uygun olmaları amacıyla yapılan son derece mütevazı ve sade binaların yerine ihtişamlı görünmeleri birinci planda tutulan dinî ve sivil binaların yapılması ile ortaya çıkan yeni sanat anlayışı sanat bakımından ilk olma özelliğine sahiptir. Bu sebeple de İslâm âleminde Emevî eserleri için örnek veya rakip teşkil edecek başka eserler mevcut olmamıştır. Emevîler'in bu gözle gördükleri sanat eserleri, asıl hâkimiyet alanlarını oluşturan Suriye ve yakın çevresindeki eski medeniyetlerle çağdaşları olan Bizans ve Sâsânîler'e ait eserlerdir.

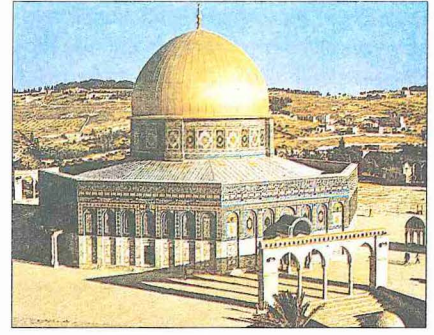
İslâm sanatının gerçek anlamda temelini teşkil eden Emevî sanatı, sanat tarihi açısından büyük önem ve değere sahip mimari eserlerin yapıldığı bir devir olarak dikkat çekmektedir. İslâm âleminin bir bütün halinde o güne kadarki en geniş sınırlarına ulaştığı ve cihanşümul bir nitelik kazandığı bu dönemde Emevî hükümdarları güçleri, zenginlikleri ve kendilerine olan güvenleriyle âbidevî sanat eserlerinin yapılmasına önderlik etmişler, dolayısıyla da devletin ve İslâm'ın gücünü sergileyebilmek amacıyla Emevî sanatının gelişmesinde en önemli rolü oynamışlardır.

Her şeyden önce kendi milletlerini diğerlerinin üstünde tutan Emevîler, geleneksel Arap hayatının gerektirdiği davranışları, zevk ve anlayışı hâkim oldukları bölgelerinkinin üstüne çıkartmaya çalışırken buralarda bir yerli-Arap sentezi de ortaya koymuşlardır. Arabistan çöllerinden gelen göçebe Arap anlayışıyla Suriye'nin kökleri çok eskilere giden yerleşik medeniyet anlayışının bir sentezi olan Emevî sanatı, İslâm sanatı tarihi içinde müstesna bir devri temsil eder. Eski Mezopotamya ve İran medeniyetlerinin üzerine gelen Helenistik kültürün temeline dayanmış hristiyan anlayışı karşısında İslâm'ı temsil eden Emevîler, eskileri gölgede bırakabilecek görkemli eserlerin bânisi oldukları kadar yeni yeni şekillenen İslâm sanatının da teşekkül ve tekâmülü yolunda önemli bir hizmette bulunmuşlardır. Diğer taraftan Suriye Emevî sanatı ile Endülüs Emevî sanatı arasında bir bağ bulunmakla birlikte Endülüs Emevîleri'nin ortaya koyduğu sanat tamamen kendine has özellik-

liklere sahip olup yeni bir anlayışın ifadesidir (bk. ENDÜLÜS [Sanat]).

1. **Mimari.** Emevî sanatının ortaya koyduğu eserler, özellikle dinî mimarinin ilk plan şemalarının teşekkülünde önemli bir rol oynamıştır. Mihrabın mimari bir eleman olarak kullanılması ve minberin ana mekân bütününe katılması bu devirde gerçekleşmiş ve bu camilerin plan şemaları daha sonra yapılacak olanlar için örnek teşkil etmiştir. Ayrıca bir kapalı ibadet mekânı ile etrafı revaklarla çevrili avludan oluşan büyük cami planı da bu devirde ortaya çıkmıştır. Dinî mimari taşıdığı İslâm öncesi tesirlere rağmen İslâm akaidine göre teşkilâtlandırılmış ve ibadetlerin ifa edilmesine her yönüyle cevap verecek şekilde tasarlanmış binalarıyla müslüman ruhuna uygun bir görünüm sergiler. Emevî sivil mimarisi eskiyle yeninin karşılaşmasını en güzel biçimde gözler önüne sermesi açısından özel bir öneme sahiptir. Bu eserlerde görülen plan şemaları ve mimari tezyinat, dinî mimaride uyulması gereken kanun ve kurallardan uzak kalması sebebiyle özgürlük içinde gelişmiştir. Sivil mimaride dünyevî ve maddî bir temayül mevcut olup İslâm öncesi medeniyetlerden ve onların sanat anlayışlarından çok güçlü tesirler taşıyan binalarda Emevîler'in dünyaya ve hayata karşı hissettikleri bağlılık açıkça kendini göstermektedir. Her şeyden önce savunmaya önem verilerek yapılmış kasırlarda veya çöl şatolarında görülen plan şeması ve binaların teşekkülü, Emevî halifelerinin Hulefâ-yi Râşidîn devri yöneticilerinin tutumundan farklı olan dünyaya ve lükse düşkün hayat tarzlarını çok güzel sergilemekte ve ayrıca onların, İslâm devletinin toprakları, gücü ve nüfusu arttıkça tebaalarından uzaklaşmakta ve hatta çekinmekte olduklarını ortaya koymaktadır. Kalabalık şehirlerden uzakta ıssız veya çok az nüfusa sahip çöl bölgelerinde yapılan kasırlar, Emevîler'in atalarının geldiği çöllerle duydukları özlem ve sevgi kadar savunma ve korunmaya duydukları ihtiyacın da sonucudur. Emevî mimarisi, günümüze kalabilen örnek azlığına rağmen İslâm sanatı tarihi açısından önemi büyük yapılarla temsil edilmektedir. Ana malzeme olarak taş ve tuğlanın kullanıldığı bu eserlerde bulunan tezyinatın değişik hususiyetleri ve ihtişamı da binalar kadar büyük önem taşımaktadır.

a) **Dinî Mimari.** Emevî dinî mimarisinin ilk binası, müslümanların Hacerüles-

Kubbetü's-sahre - Kudüs

ved'den sonra ikinci kutsal taşı olan, Hz. Peygamber'in üzerine basarak mi'raca çıktığı "sahre"nin (sahretullah) üstünü örten Kubbetü's-sahre'dir. Halife Abdülmelik b. Mervân tarafından 72 (691-92) yılında yaptırılan bina, Kudüs'teki maddî ve mânevî değeri haiz mimari şaheserlerinin en güzeli. Kutsal kaya ile altındaki mağaranın üstünü örten yuvarlak kubbe dört pâye ve aralarındaki üçer sütunla taşınmakta, böylece sınırlanan daire planlı merkezî mahallin etrafını sekiz pâye ile aralarındaki ikişer sütundan oluşan sekizgen bir arkat çevrelemekte ve iç içe iki galeri meydana getirmektedir. Binanın dış duvarlarıyla sağlanan plan şeması da sekizgen olup meyilli çatıdan merkezî kısmın üstündeki kubbeye kasnakla geçilmektedir. Bugün altın levhalarla kaplanmış durumda bulunan kubbe, kutsal mahallin önemini belirtecek şekilde bütün binaya hâkim kılınmıştır. Sahretullahı çevreleyen iki galeri ziyaretçilerin tavafı içindir; bu bakımdan zamanla yanlış olarak Ömer Camii adıyla da anılan bina, özellikle yabancılar tarafından sanıldığı gibi bir cami değildir ve esasen minaresi de yoktur. Binanın mozaik tezyinatı önemlidir (bk. KUBBETÜ'S-SAHRE).

I. Velîd zamanında 709 yılında başlanıp 715 yılında tamamlanan Kudüs'teki Mescid-i Aksâ da İslâm âleminin en kutsal yapılarından biri olup cami mimarisi için örnek teşkil eden, maddî ve mânevî büyük öneme sahip diğer bir Emevî eserdir. Geçirdiği onarımlar ve çeşitli imar faaliyetleri sebebiyle planında değişmeler olmasına rağmen ana hatlarıyla eski şekli ve ilk planı hakkında bir fikir verebilen cami, kible duvarına dikey uzanan neflerle onları kesen kible duvarına paralel bir neften meydana gelir. İbadet

mekânının en karakteristik kısmı, kubbeyle paralel nefin mihrabın önünde kestiği ortadaki dikey nefle birlikte teşkil ettiği açıklığın üzerine gelen kubbedir. Bu düzenleme daha sonra yapılan pek çok camide tekrarlanmıştır (bk. MESCİD-i AKSÂ).

Emevî mimarisinin şaheserlerinden biri olduğu kadar günümüze kalabilen camilerin de en ihtişamlı ilk örneğini teşkil eden Şam'daki Emeviyye Camii I. Velîd'in halifeliği sırasında yapılmıştır (705-715). Eski bir Roma mâbediyle bir Bizans bazilikasının yerine inşa edilen cami, kible duvarına paralel uzanan üç nefle onları mihrap hizasında kesen bir dikey neften meydana gelmiştir. Dikey ve paralel neflerin kesiştikleri ortadaki bölümün üstünde bir kubbe yer almakta, diğer kısımların üzerinde ise ahşap bir çatı bulunmaktadır. Bina tarihi süresince birçok tamirat görmüş ve değişik imar safhalarıyla bugünkü şeklini almıştır. Daha sonraki camiler için bir örnek teşkil eden bu önemli yapının avlusu ve burada bulunan hazine binası da ayrıca İslâm sanatı açısından dikkate şayandır. Bilhassa revaklarla çevrili avlunun cami mimarisinin tekâmülünde iç mekân teşekkülüyle birlikte önemli bir yeri bulunmaktadır. Öncü örnek olma özelliğini taşıyan Emeviyye Camii'nin tezyinatında kullanılan mozaik süslemeler de bu özelliği çok daha önemli hale getirmiştir. Mozaik tezyinat içinde bitkisel ve geometrik motiflerle Emevî halifelerinin gücünü gösteren şehir ve bina tasvirleri yer almaktadır (bk. EMEVİYYE CAMİİ).

Dinî mimarının diğer iki örneği, yine VIII. yüzyıla ait olan Hama Ulucamii ile Busrâ'daki Ömer Camii'dir. Her ikisinin de geçirdikleri çeşitli onarım ve değişikliklere rağmen Şam Emeviyye Camii'nin

kine benzer birer plana sahip oldukları anlaşılmaktadır.

b) Sivil Mimari. Sivil mimariyi temsil eden binalar, büyük iskân bölgelerinin uzağında müstahkem saray veya kasır olarak hizmet vermiş veya bu gaye ile yapımına başlanmış şatolardır. Bu tip binaların bilinen ilk örneklerinden biri, Halife Hişâm b. Abdülmelik devrinde 727 yılında yapılmış olan Kasrû'l-hayri'l-garbi'dir. Dörtköşe bir ana avlu etrafında sıralanmış bölümlerden meydana gelen, düzenli bir iç kuruluşa sahip kompleksin dış kısmı tahkimatlı bir duvarla çevrilidir. 727 ve 729 yıllarında tamamlanmış iki ayrı mimari kompleksten oluşan Kasrû'l-hayri's-şarki ise Emevî sivil mimarisinin en ilgi çekici örneklerinden biridir. Çok maksatlı kullanıma ayrılmış büyük bir bina ile bunun dışında kalan daha küçük bir binadan teşekkül etmiştir. Küçük binanın Halife Hişâm için yapılmış bir köşk olduğu bilinmektedir. Bir av sahası içinde yer alan iki mimari kompleks de Emevî sivil mimarisinin bu tip binalar için alışılmış özelliklerini taşımaktadır. Kareye yakın dört köşe bir orta avluya göre teşkilatlanmış iç mekânın etrafı, kuleler ve yarım kulelerle tahkim edilmiş bir surla çevrilidir. Giriş kısımları, Kasrû'l-hayri'l-garbi'de olduğu gibi yarım daire biçimi kulelerle savunulan binalardan büyüğünün dört, küçüğünün ise bir tek girişi vardır. Küçük binada tipik Emevî alçı tezyinatının mevcut olduğu görülmektedir. Kompleksin bir camii ve askerî garnizonu vardır (bk. KASRÜ'L-HAYR).

Yapımına 740 yılından sonra Halife Hişâm b. Abdülmelik (724-743) veya II. Velîd (743-744) döneminde başladığı tahmin edilen Hirbetü'l-mefcer tamamlanmadan kalmış bir eserdir. Merkezî bir ana avlu çevresinde teşkilatlanmış ve etrafı tahkimatlı duvarla çevrilmiş bir ana bina ile bunun dışında on altı pâyeye tarafından taşınan beşik tonozlu çatıyla örtülü bir hamam bölümünden meydana gelmiştir. Zengin bir mimari tezyinata sahip olan ve zemini mozaiklerle kaplanmış bulunan hamamın soğukluk bölümünün üstü bir kubbeyle örtülüdür (bk. HIRBETÜ'L-MEFCEER).

Tarihlenmesi güçlükler arzeden ve mimari hususiyetleriyle diğer Emevî kasırlarından farklı bir görüntü veren Kusayru Amre'de, bir taht odası ve kabul salonu ile bu bölümün bağlandığı bir hamamdan müteşekkil bir plan şemasına rastlanmaktadır. II. Velîd'in halifeliğe

Kasrû'l-Müşettâ'nın harabesi - Ürdün

gelmesinden önceki bir döneme ait olduğu tahmin edilen bina, diğer kasırlarda görülen ana avlu ve tahkimatlı surlara sahip değildir. Binanın özellikle duvar resimleri meşhurdur ve bunlar Emevî sanatı için olduğu kadar İslâm sanatı tarihi için de büyük önem taşımaktadır (bk. KUSAYRU AMRE).

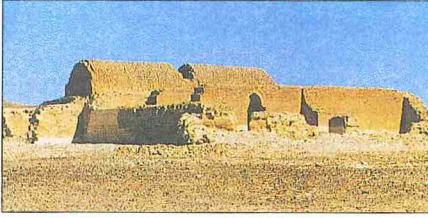
Halife II. Velîd devrinde yapımına başlandığı sanılan Kasrû'l-Müşettâ yine yarım kalmış bir bina olup ana hususiyetleri itibarıyla alışılmış Emevî kasır planına sahiptir. Dörtköşe bir ana avlu etrafında teşkilatlanmış mimari bölümlerden meydana gelen bir iç düzenlemeye sahip bina tahkimatlı duvarlarla çevrilidir. Binanın en ilgi çekici kısmı, inşaatın terkedilmesi sırasında kemer çıkışlarına kadar tamamlanmış olan taht odasıdır. Üç kemerli bir zafer takını andıran avlu cephesi ve bu cephenin arkasındaki üç apsis ile teşkilatlandırılıp kubbeyle örtülmesi planlanmış olduğu anlaşılan bu bölüm diğer Emevî binalardan farklı bir özelliktedir (bk. KASRÜ'L-MÜŞETTÂ).

Öteki sivil mimari eserleri arasında Hamâmü's-Sarah, Kasrû'l-ebayaz (Hirbetü'l-beydâ), Kasrû't-Tûbe, Hirbetü'l-minye ve Kasru Harâne'yi saymak mümkündür. Bu binaların plan şemaları da esas itibarıyla ana avlu etrafında gelişmiş mimari bölümlerden ve bu iç mekânı çeviren tahkimatlı duvarlardan oluşmaktadır.

2. Mozaik, Duvar Resimleri, Heykel, Kabbartma, Tezyinat ve Küçük Sanatlar. Emevî sanatından günümüze ulaşan sınırlı sayıdaki örneğin büyük bir kısmı mimarlık âbidesi olup bunların dışında kalanların çoğunluğu da mimariye bağlı sanat kollarına ait eserlerdir; el sanatı ürünlerinin sayısı ise çok azdır. Emevî sanatını temsil eden bütün eserlerde rastlanan ana özellik, bunların İslâm sanatının diğer devirlerinde yapılanlardan farklı ve değişik bir anlayışla ele alınmış ol-

Hirbetü'l-mefcer Sarayı mozaik süslemelerine bir örnek - Ürdün

Kasrû't-Tûbe ve Kasru Harâne - Ürdün

malarıdır. Bu durum mimari kadar mimariye bağlı sanat kolları ve el sanatları için de geçerlidir. Özellikle mimariye bağlı sanat kolları ve el sanatlarının tezini elemanları arasında yakın bir temas olduğu gözden kaçmamaktadır; bunlara aynı zevk ve duyguların şekil verdiği bellidir. Emevî sanatının temeli mimari ve mimari tezyinat olup kullanma amacıyla yapılmış eserler üzerinde dahi mimari tezyinat elemanlarının yer alması bu durumun sonucudur.

Emevî sanatının bütün İslâm sanatı içindeki farklı ana özelliği mozaik, duvar resimleri ve heykel gibi az ilgi çeken sanat kollarına ve figüratif anlayışla yaklaştığı tasvirî tarza duyduğu güçlü temayüldür. İslâm sanatı için hayli değişik bir durum arzeden bu temayül Endülüs dahil bütün Emevîler için tabii olup dinî inançlara karşı gelmeden önemli eserler meydana getirilmesine ortam hazırlamıştır. Bu eserlerin yapımında görev alan ustalar Arap ve hatta müslüman olmasalar dahi yaptıkları eserlerle İslâm ruh ve anlayışına uygun biçimde Emevî zevkini yansıtmışlardır. Emevî halifelerinin insan ve hayvan figürlerinin yer aldığı tasvirî eserlere karşı büyük ilgi duydukları aşîkârdır. Fakat bu tip tasvirlerin yalnız sivil mimari eserleri veya dinî mimari eserlerinin din dışı kullanım amacıyla yapılmış bölümleri üzerinde yer almış olması, buna karşılık dinî binalarda bitkisel motiflerle şehir ve bina tasvirleri gibi cansız figürlere yer verilmesi, Emevîler'in din ve sanat karşısındaki tutumlarının ve İslâm'ın kurallarına uymalarının en güzel ifadesidir. Duvar resimleri, mozaikler ve heykeller daha çok Emevî halifelerinin hâkimi oldukları bölgelerin eski kültür, gelenek ve düşünceleriyle İslâm'ın inanç ve anlayışını birleştirme çabasının ve şahsî zevklerinin sonucudur. Bundan dolayı söz konusu eserler eski Mezopotamya ve İran medeniyetleri kadar Grek, Roma ve Bi-

zans medeniyetlerinin de İslâm sanat ve kültürüyle birleşmesini temsil etmektedir.

Çoğunun Bizanslı ustalar tarafından yapıldığı bilinen mozaiklerin dinî mimarideki en güzel örnekleri Kubbetü's-sahre ile Emeviyye Camii içinde bulunmaktadır. Altın yaldızlı mozaiklerin de kullanıldığı tezyinat bitkisel desenlere ağırlık verilmiştir; ayrıca Emeviyye Camii'ndeki şehir ve bina tasvirleri dikkate şayandır. Emevî binalarında mozaik tezyinat duvarlar, kubbeler ve çeşitli mimari elemanlar kadar zeminlerin süslenmesinde de uygulanmıştır. Özellikle sivil mimari eserlerinden Hirbetü'l-mefcer, Hirbetü'l-minye ve Kusayru Amre gibi kasırların bazı bölümlerinin taban döşemelerinde yer alan mozaikler ilgi çekicidir.

Tasvirî sanatın dikkate değer bir kolunu oluşturan duvar resimciliği özellikle Kusayru Amre kasrındaki ihtişamlı örneklerle temsil edilmekte ve bu resimlerde tamamen dünyevî ve politik bir karakter görülmektedir. Kasrû'l-hayri'l-garbi'de de insan ve hayvan figürleri ihtiva eden resimlere rastlanmıştır.

Emevî sanatının mimariye bağlı sanat kolları içinde önemli bir faaliyet alanı olduğu farkedilen figüratif kabartmacılık ve heykeltıraşlık, İslâm sanatı tarihi içinde nisbeten istisnâî bir durum arzemektedir. Emevîler'in önemli bir ilgi kaynağını oluşturan bu sanat kollarında, içinde halife tasvirlerinin de yer aldığı üç boyutlu insan figürlerinin yapılmış olması bu istisnâî durumun ürünüdür. Sayıları hayli fazla olan insan tasvirlerinin dışında çeşitli hayvanlar da heykel ve kabartmalar için önemli bir kaynak teşkil etmiştir. Bunlardan başka İslâm sanatı için alışılmış bir durum arzeden kabartma bitkisel süslemelerin de ilk örneklerinin Emevîler devrinde teşekül etmeye başladığı açıkça görülmek-

tedir. Alçı ve taş malzemenin kullanıldığı bu sanat kolunda resim ve mozaiklerde hâkim olan zevk ve düşünceler geçerlidir.

Dinî binalarda ve onlarla irtibat halinde bulunan bölümlerde bitkisel süslemeler yaygın olup sivil binalarla dinî binaların din dışı kullanım alanlarında figüratif tasvirlerle rastlanmaktadır. İnsan ve hayvan heykellerinin yer aldığı binalar arasında özellikle Kasrû'l-hayri'l-garbi ve Hirbetü'l-mefcer kasırları önemli sahiptirler. Buralarda işlenen tema ve figürlerin duvar resimlerindekiyle yakından ilgili olduğu görülür. Geometrik ve bitkisel motifli alçı süslemelerin yaygın biçimde kullanıldığı binalar arasında özellikle Hirbetü'l-mefcer, Kasrû'l-hayri's-şarki ve Kasrû'l-hayri'l-garbi dikkat çeker ve bunlar arasında da Kasrû'l-hayri's-şarki değişik alçı süslemeleriyle müstesna bir yer işgal eder. Figüratif motiflerle geometrik ve bitkisel süslemelerin bir arada kullanıldığı kabartma tezyinatın en güzel örnekleri Kasrû'l-Müşettâ'da, giriş cephesinde yer alan kalker blokları üzerine hareketli hayvan tasvirleri ve zengin bitkisel motiflerin resmedildiği frizde görülmektedir.

Küçük sanatların günümüze gelebilen az sayıdaki örneği diğer sanat kollarının gölgesinde kalmış bazı bronz kaplar, ahşap eserler ve seramik eşyadan ibarettir. Bunların üzerinde yer alan süslemelerin mimariye bağlı sanat kollarının yoğun etkisini taşıdığı farkedilir. Aynı durum, Doğu etkilerinin yoğun biçimde hissedildiği fildişi eserler için de söz konusudur. Seramik eserlerde de bu etki güçlü olarak karşımıza çıkmakta, özellikle Sâsânî seramikleriyle aralarında yakın bir temas bulunduğu hissedilmektedir.

Kusayru Amre - Ürdün

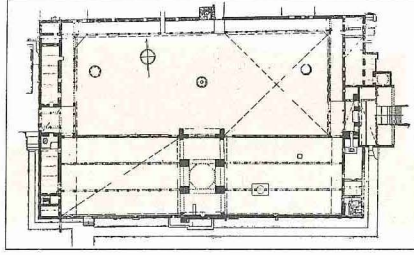
BİBLİYOGRAFYA:

A. Musil, *Qusayr' Amra*, Vienna 1907; A. Jassusen — R. Savignac, "Les Chateaux arabes", *Mission archéologique en Arabie*, Paris 1922; E. Diez, *L'Art de l'Islam*, Paris, ts., s. 16-26; a.mlf. — H. Glück, *Die Kunst des Islam*, Berlin 1925, tür.yer.; Suut Kemal Yetkin, *İslam Sanatı Tarihi*, Ankara 1954, tür.yer.; K. A. C. Creswell, *Early Muslim Architecture*, Mitcham 1958, s. 1-156; R. W. Hamilton, *Khirbat al Mafjar*, Oxford 1959; a.mlf., "Carved Stuccoes in Umayyad Architecture", *Iraq*, sy. 15 (1953), s. 43-56; R. Ettinghausen, *Arab Painting*, Geneva 1962, tür.yer.; W. Caskel, *Der Felsendom und die Wallfahrt nach Jerusalem*, Köln 1963; K. Otto-Dorn, *Islamische Kunst*, Baden-Baden 1964, tür.yer.; E. Kühnel, *Islamic Art and Architecture*, London 1966, tür.yer.; A. Almagro, *Qusayr' Amra*, Madrid 1975; a.mlf., *El Palacio Omeyyad de Amman*, Madrid 1983; D. T. Rice, *Islamic Art*, London 1975, s. 9-28; A. Papadopoulos, *L'Islam et l'art musulmane*, Paris 1976, s. 235, 480-482; Fevz Ahmed Tavkân, *el-Hâ'ir: Baḥş fi'l-kuṣūr il-Emeviyye fi'l-bâdiyye*, Amman 1979; Zeki Muhammed Hasan, *Fünûn'ul-İslâm*, Kahire, ts. (Dârü'l-Fikr il-Arabî), s. 32-54; *Architecture of the Islamic World* (ed. G. Michell), London 1984, s. 33-34, 76, 165, 232, 234-235; J. D. Hoag, *Islam Weltgeschichte der Architektur*, Stuttgart 1986, s. 10-21; O. Grabar, *İslam Sanatı'nın Oluşumu* (trc. Nuran Yavuz), İstanbul 1988, s. 25-26, 38, 47, 50-52; a.mlf., "The Umayyad Palace of Khirbat el Mefjar", *Archaeology*, sy. 8, New York 1955, s. 228-235; a.mlf., "La Mosquée Omeyyade de Damas", *Synthronen* (1968), s. 107-114; E. Herzfeld, "Die Genesis der islamischen Kunst und das Mshatta Problem", *Isl.*, I (1910), s. 27-63, 105-144; E. de Lorey, "L'Hellenisme et l'Orient dans les mosaïques des Omayyades", *AI*, sy. 1 (1934), s. 23-45; M. Diamand, "Studies in Islamic Ornament. Some Aspects of Omayyad and Early Abbasid Ornaments", *a.e.*, sy. 4 (1937), s. 293-337; H. Stern, "Les Origines de l'architecture de la Mosquée Omeyyade", *Syria*, sy. 28, Paris 1951, s. 269-279; a.mlf., "Recherches sur la Mosquée el-Aksa", *Ars Orientalis*, V, Washington 1963, s. 28-48; E. Lambert, "Les Origines de la mosquée et l'architecture religieuse des Omayyades", *StI*, VI (1956), s. 5-18; J. Sauvaget, "Chateaux ummayyades de Syrie", *REI*, sy. 35 (1967), s. 1-39; F. Zayadine, "The Umayyad Frescoes of Quseir' Amra", *Archaeology*, XXXI/3, New York 1978, s. 19-29; R. Hillenbrand, "La Dolce Vita in Early Islamic Syria: The Evidence of Later Umayyad Palaces", *Art History*, V/1 (1982); J. Strzygowski — B. Schulz, "Mschatta", *Jahrbuch der königliche preussischen Kunstsammlungen*, sy. 25 (1984), s. 205-373. A. ENGİN BEKSAÇ

EMEVIYYE CAMİİ

İslâm dinî mimarisinin
bugüne kadar ayakta kalabilen
ilk muhteşem örneği.

Şam'da Emevîler devrinde yapılmış olan Emeviyye Camii (el-Câmiu'l-Ümevî, Cāmiu Benî Ümeyye) mimari özellikleri, süslemelerindeki ihtişam ve haiz olduğu mâ-

Emeviyye Camii'nin planı

nevî değerleriyle bütün İslâm âleminde müstesna bir yere sahiptir. Tarih boyunca birçok müellif tarafından söz konusu edilen cami, inşasından sonraki bütün devirlerde methiyelere mazhar olmuş ve görülenleri büyülemiştir. Müslümanların, dinî ve sosyal hayatta önemli roller üstlenmiş ve kutsî değerler atfedilmiş camilerinin en eskisi olup milâttan önce I. yüzyıla ait bir Roma mâbediyle onun harabeleri yanında bulunan Theodosios dönemine (379-395) ait Aziz Yohannes (Hz. Yahyâ) Kilisesi'nin yerine inşa edilmiştir. Önce, Dimaşk'ın fethinin ardından (14/635) Romalılar'ın baştanrısı Jupiter'in adını taşıyan mâbedin çevresi sütunlu, yüksek duvarlı büyük salonu Ebû Ubeyde b. Cerrâh'ın gözetiminde camiye çevrilmiş, daha sonra bu caminin ihtiyacı karşılayamaması üzerine Emevî Halifesi Velîd b. Abdülmelik (705-715) tarafından mâbed harabesinin batı tarafında bulunan kilise veya bir iddiaya göre sadece aradaki duvar yıktırılarak (DîA, VII, 48, 49) bütün bu sahayı kaplayacak olan bugünkü büyük caminin inşası başlatılmıştır. Temeli 86 (705) veya 87 (706) yılında atılan esas cami bölümü 96'da (714) tamamlanmış ve inşaatta halifenin isteği üzerine Bizans imparatorunun İstanbul'dan gönderdiği ustalar çalışmıştır. Caminin yapımında, dikdörtgen planlı olan Roma mâbedinin kible istikametine rastlayan uzun duvarlarından güneydeki ile uçlarında bulunan iki burçtan faydalanılmış ve inşaat bu duvarın kuzeyinde geliştirilip kuleler de minare kaidesi olarak kullanılmıştır.

Yapımını takip eden asırlar içinde birçok yangına ve tabii tahribata mâruz kalan bina çeşitli onarım ve değişiklikler geçirmiş, fakat buna rağmen mimari hususiyetlerini bir ölçüde koruyabilmiş, özellikle de mozaiklerindeki ihtişamı bugüne kadar sürdürebilmiştir. Yapılan onarım ve değişikliklerin en önemlilerinden

ilkini, 461'de (1069) meydana gelen büyük bir yangın sebebiyle 475 (1082-83) yılında Selçuklu Sultanı Melikşah yaptırmıştır; bu onarımda ağırlığın Kubbetü'n-neşr adıyla tanınan kubbe ile birlikte kemerler ve sütunlar üzerinde yoğunlaştırıldığı görülmektedir. İkinci önemli onarım ise Osmanlı Sultanı II. Abdülhamid devrinde 1894'teki büyük yangından sonra gerçekleştirilmiş (1896-1902) ve içerideki sütun sıraları ile bunlarla ilgisi bulunan mimari bölümler ve çatı İstanbul'dan gönderilen ustalar tarafından yeniden yapılmıştır.

136 × 37 m. boyutlarında bir ibadet mekânı ile 122,5 × 50 m. boyutlarında bir avludan oluşan dikdörtgen planlı caminin ana ibadet mekânı, kible duvarına paralel uzanan üç enine nef ile (sahn) bunları ortadan kesen daha geniş bir dikey neften meydana gelmekte ve nefler arasında mermer sütunlar üzerinde yükselen iki kat halinde düzenlenmiş kemerler bulunmaktadır. İbadet mekânının merkezinde, enine neflerle dikey nefin kesiştiği kısmın ortasında, kare kesitli dört pâyeye tarafından taşınan Kubbetü'n-neşr yer almakta ve kubbeye geçişin tromplarla sağlandığı görülmektedir; ibadet mekânının diğer tarafları 1894 yangınından sonra yenilenen ahşap bir çatıyla örtülmüştür. İç kısımda Şâfiî mihrabı denilen ana mihraptan başka ikisi sağda, biri solda üç mihrap daha bulunmakta ve bunlardan sağdakilere Hanefî ve Hanbelî mihrapları, soldakine ise sahâbe veya Mâlikî mihrabı denilmektedir. Sahâbe mihrabı ile Kubbetü'n-neşr arasına rastlayan yerde Hz. Yahyâ'nın türbesi bulunmaktadır. Ana ibadet mekânı, dikey neften üç kemerli büyük bir kapıyla avluya açılmaktadır.

Ortasında bir şadırvanın yer aldığı avlu arkadan yirmi dört, yanlardan dokuz kemerli revaklarla çevrilmiştir. Avluda ayrıca biri Kubbetü'l-hazne (beytü'l-mâl), diğeri Kubbetü Zeynelâbidin adını

Emeviyye
Camii'nin
kubbeli
mekânına
açılan
harim
kapısının
bulunduğu
üçgen
alınıklı
cephe -
Şam

